

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-5-81-56>

УДК [141.319.8:796.01](100)"653/654"

Поліщук Р.М.

Львівський державний університет фізичної культури
імені Івана Боберського**ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ТІЛОВИХОВАННЯ:
ВІД ВІДРОДЖЕННЯ ДО НОВОГО ЧАСУ**

Анотація. Тіловиховна культура є важливим елементом історико-культурного розвитку, світовим суспільним явищем, яке тісно пов'язане з економікою, культурою, суспільно-політичним устроєм певного періоду та конкретного етосу. Зокрема, у період Відродження відродився інтерес до естетичного розвитку тіла. Натхненний посыланнями стародавніх греків, цей інтерес втілювався у віру в людину як "міру всіх речей". Малюнки Леонардо да Вінчі виявляють глибокий інтерес до людського скелета, органів і м'язів та їх фізіологічного призначення. М'язистість відображена в скульптурах Мікеланджело «Давід» і «Мойсей», а його картина «Творення Адама» виявляє захоплення великою силою та потенціалом людини. В подальшому розвитку усі ідеї цього періоду були підхоплені представниками Просвітництва. Згодом, теоретичні засади попередніх епох перейняли дослідники Нового часу, які сформуваали відповідні методологічні кейси та повноцінні тіловиховні системи.

Ключові слова: гімнастика, тіло, тіловиховання, фізична культура, спорт.

Polishchuk Rostislav

Lviv State University of Physical Culture named after Ivan Bobersky

**PHILOSOPHICAL ASPECTS OF PHYSICAL EDUCATION:
FROM THE RENAISSANCE TO THE NEW AGE**

Summary. Philosophy of sport as an academic discipline has existed for a relatively short period, but the philosophical view of sport is not new. Although sport (in its culturological-historical sense) was the main activity in ancient times, it lost its significance during the Middle Ages. With the advent of the Renaissance, the ideals of antiquity were revived, and physical education was perceived as a necessity. At this time, physical education is included and used in the curriculum. Of course, the idea of sports in ancient times influenced the development of modern thought. Therefore, it is important to study the evolution of physical education from the Renaissance to the New Age, which is important because this period laid the foundations of modern perception of physical culture and sports. Physical education culture is an important element of historical and cultural development, a world social phenomenon that is closely related to the economy, culture, socio-political system of a certain period and a particular ethos. In particular, during the Renaissance, interest in the aesthetic development of the body was revived. Inspired by the references of the ancient Greeks, this interest was embodied in the belief in man as the "measure of all things." Leonardo da Vinci's drawings show a deep interest in the human skeleton, organs and muscles and their physiological purpose. Muscularity is reflected in Michelangelo's sculptures "David" and "Moses", and his painting "The Creation of Adam" shows admiration for the great power and potential of man. In further development, all the ideas of this period were picked up by the Enlightenment. Subsequently, the theoretical foundations of previous epochs were adopted by modern researchers, who formed the appropriate methodological cases and full-fledged physical education systems. Important are the results of the activities of scientists, philosophers and educators of the era, to change attitudes towards the body and the formation of a new type of physical education culture. The works of Renaissance and Enlightenment figures emphasized the important role of physical education in education, so the development of body culture was becoming increasingly important.

Keywords: gymnastics, body, physical education, physical culture, sports.

Постановка проблеми. Філософія спорту як академічна дисципліна існує порівняно короткий період, проте філософський погляд на спорт не є новим. Хоча спорт (у його культурологічно-історичному розумінні) був основним видом діяльності у античну добу, він втратив своє значення протягом середньовіччя. З настанням епохи Ренесансу, ідеали античної доби відродилися, а тіловихована освіта сприймалася як необхідність. В цей час включають та використовують у навчальних програмах фізичне виховання. Звичайно, що думки про спорт давніх часів вплинули на розвиток думки сучасної епохи. Тому, важливо дослідити еволюцію тіловиховної культури від епохи Відродження до Нового часу, що важливо, оскільки цей період заклав основи сучасного сприйняття фізичної культури та спорту.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Перш за все варто зазначити, що у епоху Відродження і Нового Часу відбулась зміна поглядів на людину. На перший план висувають принцип антропоцентризму, згідно до якого людина стає центром Всесвіту і метою всіх подій. Важливим є результати діяльності вчених, філософів та педагогів епохи, щодо зміни поглядів у відношенні до тіла та формування тіловиховної культури нового стилю. Так, можна згадати прізвища М. Монтеня, І. Меркуріаліса, К. Гельвеція, Ж. Руссо, Дж. Локка та ін.

Ідеї Просвітництва постали основою сучасного спорту і фізичного виховання. Проблеми сучасного європейського спорту та причини, що їх викликали у філософській площині на теренах нашої держави малодосліджені. Але можна викремити деякі спроби, зокрема Ібрагімова М.М.

[4; 5] та Білогур В.Є. [2], дослідників Завальнюка О.В. [3], Тимчака Я.В. та філософів Коваленка А.І. й Джуня В.В. Закордоном проблематика філософії спорту на даному етапі набула досить широкого розвитку. Певні аспекти розглядали П. Вайс, Г. Слешер, В. Морган, А. Гутманн, Б. Сьютс, Е. Зіглер, Д. Демірель та ін. Кожен з цих дослідників намагався розкрити суть спорту і тіловиховної культури зі свого погляду.

Мета нашої статті – осмислити філософські рефлексії тіловиховання в даний період та окреслити їх значення для сучасного спорту.

Виклад основного матеріалу. Через схоластичну структуру середньовіччя цінності, що поважають фізичну красу людини, були відкинуті. Однак, вже рух "Відродження", який розпочався в Європі й ідеї якого мали на меті повернути античні ідеали у сучасний світ, розробив багато теорій, пов'язаних з освітою та тіловихованням, і намагався застосувати ці різніми способами. Розвиток цих ідей було продовжено у добу Просвітництва, коли почало формуватися громадське життя.

1. Концепція тіловиховання в епоху Відродження. Термін "Ренесанс" означає «відродження», тобто в цей період діячі культури та філософи намагалися відродити ідеали античної культури. В основному епоха Відродження представляла протест індивідуалізму проти схоластичного авторитету в інтелектуальних та соціальних аспектах життя.

Ренесанс формувався в Італії починаючи з 1350-х років як сучасна ідея, що суперечить середньовіччю. Досягнувши апогею приблизно в 1500-х роках, італійське Відродження стало піком епохи. Гуманістична модель освіти, яка відповідала Ренесансу, була своєрідною творчою ідеєю. Її метою було створити всебічну розвинену людину – "*homo universale*". У XIV столітті було сформульовано принцип про втілення "гуманістичних ідей". Рух гуманізму поступово розвивався і поширювався, а його практика не викликала сумнівів. Також, характерним для цього періоду є принцип антропоцентризму, тобто домінування світогляду, згідно з яким людина є центром і метою всесвіту.

В історії людства період Ренесансу став фундаментом сучасної цивілізації та освіти зокрема. У цей період творили такі філософи, як Данте Аліґ'єрі, Франческо Петрарка, Джованні Піко делла Мірандола, Еразм Роттердамський, Мартін Лютер та ін. Почала розвиватися освіта та університети. Оригінальні твори, що становлять культуру Стародавніх Афін та Риму, були віднайдені, прочитані та відтворені. У навчальних методах були прийняті формули, що дозволяють учням вдосконалювати свої вміння та навички. Студенти почали навчатися на свіжому повітрі, контактуючи з природою.

Відомий мислитель цього періоду – Еразм Роттердамський [9], який жив у розпал європейського гуманізму, прийняв свій перший науковий принцип: "Поверніться до джерел!". З цієї причини були опубліковані твори античних письменників. Навчальний кейс Еразма складається з гуманістично-наукової постановки. Працюючи над цим, Еразм узагальнює умови якісної освіти: хороші вчителі, корисна навчальна програма, хороші пе-

дагогічні методи та увага на особисті розбіжності (індивідуальні можливості – П.Р.) учнів.

Відстоюючи свої принципи, вчений пропагував важливість дитячих рухливих ігор, про що написав у окремому розділі свого трактату "Про пристойність дитячих звичаїв" (1530 р.). Він вважав потрібними для дітей гру в м'яч, кульки, гімнастику, біг. Еразм, як і багато інших представників Відродження, наголошував на помірних навантаженнях для дітей, урахуванні їх вікових та індивідуальних особливостей. Свою думку він підкреслив словами: "Знаю, що деякі приводять до виправдання боязнь, як би вчені не послабили здоров'я ніжного організму дитини. На це я міг би відповісти так: навіть якщо щось з фортеці тіла убуде, ці збитки відмінно винагородять виняткові блага душі. Адже ми не атлета формуємо, а філософа або керівника держави, якому досить мати благополучне здоров'я, навіть якщо він не має тілесної сили Мілона" [6, с. 273].

А от Мартін Лютер розглядав університети як установи, де мали місце всі види беззаконня та мало вірили у сакральні цінності, і він вимагав огляду шкіл і особливо університетів. Лютер вважав, що школи та університети повинні виховувати релігійно схильну молодь відповідно християнської релігії. Поряд з цими ідеями, діяч висловлював цікаві думки про користь лицарських ігор та тренувань, боротьби та стрибків для здоров'я, що, на його думку, зміцнювало фізичні сили людини і відволікало молодих людей від дурних звичок [3, с. 116].

Французький філософ Мішель де Монтень був любителем літератури, рішучим, уважним і врівноваженим. На його думку, метою навчання було передати учням етичні та наукові знання через експерименти. Монтень вважав, що вміння та навички людини в освіті, які можна назвати природними силами, є більш важливими або навіть перевершують логіку та суспільство.

Для зміцнення здоров'я учнів Монтень рекомендує тіловиховання. Він каже, що гра для дитини є серйозним заняттям і ставитися до неї потрібно відповідно: «Навіть ігри та виправи стануть невід'ємною і досить значною частиною навчання: я маю на увазі біг, боротьбу, музику, танці, полювання, верхову їзду, фехтування. Я хочу, щоб вихованість, світськість, зовнішність учня удосконалювалися разом з його душею. Адже виховують не одну душу і не одне тіло, а людину; не можна розчленовувати її надвоє. І, як каже Платон, не можна виховувати те й інше порізно; навпаки, потрібно управляти ними, не роблячи між ними різниці, так, як якщо б це була пара запряжених в одне дишло коней» [5, с. 384]. Навчання і читання творів класиків Монтень рекомендував чергувати з танцями, іграми, боротьбою тобто виховання всебічно розвиненої особистості.

Гуманістичний рух відіграв дуже важливу роль в освітній площині. Цей рух процвітав, щоб воскресити мистецтво та культуру античності, тим самим дозволивши тілу і душі вдосконалюватися. Його принципи наголошували на необхідності фізичної підготовки разом з вихованням душі та розуму, з цієї причини молодим людям були запропоновані тілесні практики та ігри.

Один з гуманістів Вітторіно да Фельтре як найприємнішу мету свого життя розглядав ви-

ховання підлітків і підтримку бідних, але талановитих дітей у себе вдома. Він «вперше врівноважив викладання наукових дисциплін гімнастикою і всілякими благородними тілесними вправами – для всіх шкільних вихованців в рівній мірі» [12, с. 136]. Відповідно до давньогрецьких концепцій виховання, він стверджував, що користь може бути забезпечена вихованням тіла і душі за допомогою щоденних вправ, таких як плавання, верхова їзда, а також породження любові до природи за допомогою походів; він також підкреслював важливість ігор та турнірів.

Думка Енеа Сільвіо де Пікколоміні (Пій II) також варта уваги. Поряд зі своїм релігійним характером, він вважав, що слід підкреслювати фізичну підготовку і таким чином покращувати красу та силу. Пікколоміні, у своєму творі «Про виховання дітей» звернув увагу на важливість освіти як основи для тіла і душі, наголосивши на важливості унікаля речей, що викликають в'ялість, ігри та відпочинок. Він підтримував обов'язкове тілесне виховання та правильне харчування [1].

Німецький гуманіст Йоахім Камераріус, який керував академічною гімназією в місті Нюрнберг, також має велике значення стосовно розвитку тіловиховної освіти. Займаючись систематичною фізичною культурою в школі, в якій він працював, вчений написав свою працю "Dialogus de Gymnasis", де йдеться про педагогічні та етичні цінності грецької гімнастики. У цій роботі він наголосив на таких практиках, як альпінізм, біг, боротьба, гра на мечях, стрибки, метання каменю та ігри, які практикували спеціально підібрані діти відповідно до їх віку та фізичних можливостей і все це під наглядом досвідчених вчителів [16].

Не менш цікавим твором є «De arte gymnastica» [13] італійського вченого Ієроніма Меркуріаліса, вперше опублікована у Венеції в 1569 році. Перша частина його «гімнастики» включала визначення давньогрецької гімнастики та пояснення фактичної термінології, тоді як друга частина містила запобіжні заходи щодо потенційної шкоди вправ, що практикуються за відсутності лікаря чи педагога. Більше того, він відокремив гімнастику, яка практикувалася за станом здоров'я, від військової гімнастики.

2. Тіловиховні аспекти доби Просвітництва та Нового часу.

Період Просвітництва датують приблизно між 1680 та 1770 або навіть 1780 роками. В цей час наука розвинулася в окремі дисципліни, література стала самостійним предметом і від неї вимагалася, щоб історія також стала незалежною. Педагоги перетворили концепцію освіти «з підготовки учнів до потойбічного життя» на підготовку їх до навколишнього світу, щоб вони могли бути вільними та освіченими. Більше того, освітня ця цього періоду зазвичай були оптимістичними та наголошували на важливості навчання. У школі навчали таким чином, щоб виховувати любов до природи та людини.

Ідеї вироблені до цього, зрештою були реалізовані в цей період. Педагоги наголошували на значенні тіловиховної культури, яка апелювала лише до аристократії в епоху Відродження, відтворюючи систему освіти давньої доби.

Просвітництво досягло зрілості в середині-кінці XVIII ст. Джон Локк був провідним діячем

цього нового інтелектуального руху й популярним політичним філософом у першій частині 18 століття, який наголосив на необхідності освіти. «Дослід про людський розум» Локка визнаний його найвидатнішим і найпопулярнішим твором [8, с. 505]. Його робота «Думки про виховання» підкреслювала важливість здоров'я дитини, радила дітям навчатися плаванню та підтримувати свою фізичну форму. Більше того, Локк зазначав, що такі заняття, як танці, гра на мечях та верхова їзда є важливими для джентльмена і що освіта повинна бути наповнена грою [4].

Жан Жак Руссо у своєму трактаті «Еміль» писав про виховання згідно з «природними» принципами [8, с. 576]. У цій праці Руссо стверджував, що люди повинні вчитися у природи, людей або предметів і висловив свої уявлення про виховання дітей та підлітків. Руссо вважав, що дітям слід дозволяти розвиватися та вчитися відповідно до їх природних нахилів, але в Емілі цю мету досягла вихователь, яка хитро маніпулювала реакціями свого учня. Вищевказану освіту називали «природне виховання» громадськості або «освіта, яка створить природних людей». Еміль займався фізичними вправами рано вранці, тому що йому потрібні сили і тому, що міцне тіло було основною вимогою для здорової душі. Бігаючи босими ногами, високими стрибками та лазінням по стінах та деревах, Еміль оволодів такими навичками як біг, плавання, метання каменю, стрільба з лука та ігри з м'ячем [10]. Руссо вимагав, щоб у кожній школі була гімназія або зона для навчання тіла.

Перед тим, як Песталоцці організував свої школи, в Німеччині був дуже важливий і впливовий рух, який здійснив деякі практичні реформи методів навчання, запропоновані в «Емілі» Руссо. Ці реформи були успішно здійснені в деяких експериментальних школах, одна з яких продовжувала свою діяльність понад століття [14, р. 191–202]. Прихильники цього руху називали себе «благодійниками» або філантропами (любителами людей). Філантропи, які зробили свій внесок у розвиток науки, вважали своїм ідеалом забезпечення освіти для громадян, а світ і життя розглядали з точки зору служіння певній корисній практиці. Вони наголошували на регулюванні занять таким чином, щоб забезпечити учням ідеї "задоволення та радості" та значною мірою сприяли вдосконаленню "гри" та "спорту" в освіті.

Піонер благодійного руху, Базедов Йоганн-Генріх-Бернгард, вважав, що порядність та безпека держави пропорційні частю громадськості і що найбезпечніший спосіб досягти цього – через освіту [14, р. 191–202]. Він наголошував на практичних знаннях з інтелектуальної підготовки та легкої атлетики, наполягаючи на частих перервах. Також запропонував викладання мов не за допомогою запам'ятовування, а як певної гри: «Наука нехай буде для дітей грою» [11]. Студенти повинні були бути освіченими, щоб стати незалежними громадянами, які могли б піклуватися про себе у житті. Визнаний піонером руху «філантропів», згідно з прикладом, поданим агоністичною культурою Стародавньої Греції, він пропагував п'ятиборство з школи Дессау, яке складалося з квінтету вправ: біг, стрибки, лазіння, баланс та виконання вправ. Також він рекомендував народні вправи – боротьба, ігри

з м'ячем, гребля, плавання та піші походи. Це була перша загальнодоступна школа (філантропія в Дессау) з регулярними тіловиховними заняттями. Наголошуючи на своїх дослідженнях, школа заснувала сучасну гімнастику з першими шкільними вчителями тіловиховання.

Крістіан Геттільф Зальцманн заснував в 1784 школу, яка розвинулась за короткий час і продовжує існувати сьогодні. Споруджена подалі від міста (на фермі, в помісті Шнепфенталь) та представляючи сімейну атмосферу, ця школа одразу стала популярною, оскільки учні мали рівні права. Вона перейняла програми школи Дессау і надала розширені програми гімнастики. У цій школі фізичне виховання, природознавство, шкільне садівництво, географічні та інші екскурсії тощо були організовані ефективніше, ніж у будь-якій іншій школі з того часу [14, р. 191–202].

Йоган Крістіан Фрідріх Гутс Мутс відвідував школу Зальцмана і продовжував там свою освіту. Отримавши неоціненний досвід та просунувшись у заняттях гімнастикою, він вдосконалив її, перетворивши на повноцінну систему. Він базував теорію гімнастики на фізіологічних факторах і вказав на користь гімнастики для тіла і душі з національної та естетичної точки зору. Зазначаючи, що метою гімнастики було забезпечення збалансованого співвідношення між душею, розумом і тілом. Й. Гутс-Мутс мав дуже важливі уявлення про ігри та їх значення [15].

Концепція гімнастики та осіб, які сприяли їй під час розвитку у ХІХ столітті, були викладені науковою основою Й. Гутс-Мутсом та Герхардом Вистом у Німеччині й отримали методичний підхід, розроблений зусиллями Песталоцці у Швейцарії. Фрідріх Ян, який представив публіці гімнастику, відокремивши її від парафіяльних навчальних закладів, визнаний батьком гімнастики [Turnvater]. А вже Франціско Амарос, який діяв у відповідності з основами, які підтримував Песталоцці, зазнав впливу Яна і робив наголос на мілітарну гімнастику, розділяючи гімнастичні практики на різні дисципліни.

Йоганн Генріх Песталоцці визначав освіту як "природний, прогресивний, гармонійний розвиток усіх сил і здібностей людини". Доносячи нову концепцію занять гімнастикою, Песталоцці обговорює «Природну гімнастику», дотримуючись порядку, що відповідає дитячому розвитку. Вважаючи, що майстерна, досвідчена, зухвала та успішна молодь може розвиватися лише на ігровому полі, а не в школах, Песталоцці спробував «Покроковий принцип» – метод систематичної практики відомих і довірених рухів [7, с. 28].

Фрідріх Людвіг Ян, відомий як піонер гімнастики в Німеччині, багато інформації черпав від ідей Базедова і Гутс-Мутса. Він запровадив ви-

користання інвентарю в гімнастиці, наприклад, паралельних брусів, коня та кілець. Метою Яна було розвинути покоління студентів, які мали сили тіла та могли б віддати життя за свою країну, добре плавати, користуватися мечем, стрибати, бігати та боротися. На його думку, гімнастику можна було виконувати лише на свіжому повітрі в присутності громади, тому навіть у найменших населених пунктах повинна бути відведена площа для занять гімнастикою [17, р. 159].

Рання форма гімнастики була винайдена Пер Лінгом, батьком шведської гімнастики, справу якого згодом продовжив його син Ялмар Лінг. Частина системи Лінга, що отримала назву педагогічної гімнастики, складалася з «щоденних гімнастичних тренувань», що показали, як слід навчати та виконувати гімнастику [2]. Лінг спостерігав за соціальною та економічною структурою своєї країни та створив нову систему, засновану на фізіологічній науці. Метою системи було надати гармонію і злагоду організму й вона не мала на меті будь-якого іншого ефекту, крім лікувальної дії.

Висновок. Нам відомий вислів, що «рух – це життя». Вдосконалення рухових можливостей розпочалося з необхідних життєвих дій. Згодом, ця необхідність поступилася місцем своєрідним переконам "найкращих і доблесних" в культурі Стародавньої Греції. В добу Середньовіччя тіловиховні аспекти культури дещо відійшли на другий план, оскільки панувала християнська ідеологія з поняттям гріховного тіла. В XV–XVI століттях ідея фізичного виховання була відновлена в епоху Відродження. Відомі філософи жили і працювали в гуманістичний період, який прийнято як "перехідний період" в історії людства. Усі ці філософи пропонували чи ставили за вимогу побудову тіла для розвитку душі та всебічно розвиненої людини. З цієї причини вони рекомендували фізичні вправи та ігри на свіжому повітрі.

Ідеї та ідеали, що були сформовані до епохи Просвітництва, почали практикувати в цей період. Фізичне виховання було призначене для всіх і почало поширюватися. Філософи, що належать до того періоду, обговорювали важливість фізичного виховання для набуття міцного характеру. Гімнастика, заснована на науковому фундаменті, отримала методологічну основу завдяки працям відомих дослідників: Зальцмана, Песталоцці, Гутс-Мутса, Лінга. За допомогою таких наукових засад дослідження та розвитку гімнастики формувалися різні гімнастичні системи, в тому числі мілітарні й лікувальні. Твори діячів епохи Ренесансу й Просвітництва підкреслювали важливу роль тіловиховання в освіті, тому розвиток культури тіла набрав все більшого значення.

Список літератури:

1. Гуманисты эпохи Возрождения о формировании личности (XIV–XVI вв.) / ред. Крыжановская М.П. Москва: Санкт-Петербург, 2015. 400 с.
2. Крадман Д.А. Шведская система физических упражнений. Москва, 1923. 127 с.
3. Кун Л. Всеобщая история физической культуры и спорта. Москва, 1982. 399 с.
4. Локк Дж. Сочинения: В 3 т. / Ред. и сост., авт. примеч. А.Л. Субботин. Москва, 1988. 668 с.
5. Мишель Монтень. Опыт. Избранные произведения в 3-х томах. Том I. Москва, 1992. 384 с.
6. Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV–XVII вв.) / Учр. Н.В. Ревякина, О.Ф. Кудрявцева. Москва, 1999. 400 с.
7. Песталоцци Й. Избранные педагогические произведения. Москва, 1965. 640 с.

8. Рассел Бертран. История западной философии. Київ, 1995. 759 с.
9. Роттердамський Еразм. Похвала Глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. Київ, 1993. 319 с.
10. Руссо Жан-Жак. Педагогические сочинения. В 2-х томах. Том 1. Москва, 1981. 656 с.
11. Хом'як Мар'ян. «Наука нехай буде для дітей забавою». URL: <https://zbruc.eu/node/91731> (дата звернення: 01.05.2020).
12. Якоб Буркхардт. Культура Возрождения в Италии. Москва, 1996. 591 с.
13. «De arte gymnastica». URL: <https://warburg.sas.ac.uk/pdf/dck30b2973154.pdf> (дата звернення: 19.04.2020).
14. Demirel, D.H., & Yildiran, I. The Philosophy of Physical Education and Sport from Ancient Times to the Enlightenment. *European Journal of Educational Research*, 2(4), 2013. P. 191–202.
15. Guts Muths J. *Gymnastics for Youth: Johann Christoph Friedrich Guts Muths and His Gymnastik Für Die Jugend*. Brown Reprints, 1970. 432 p.
16. Leonard F. *A Guide to the History of Physical Education*. Philadelphia and New York, 1923. 363 p.
17. Leonard, F. Eugene. *Pioneers of modern physical training*. 2d ed., rev. and enl. New York, 1915. 159 p.

References:

1. Gumanisty epohi Vozrozhdeniya o formirovanii lichnosti (XIV–XVI vv.) (2015). [Renaissance humanists about the formation of personality (XIV–XVI centuries)]. Moskva; Sankt-Peterburg: Centr gumanitarnykh iniciativ. (in Russian)
2. Kradman, D. (1923). *Shvedskaya sistema fizicheskikh uprazhnenij* [Swedish body exercise system]. Moskva: Gosudarstvennoe izd-vo. (in Russian)
3. Kun, L. (1982). *Vseobshaya istoriya fizicheskoy kulturi i sporta* [The general history of physical education and sports]. Moskva: Raduga. (in Russian)
4. Lokk, Dzh. (1988). *Sochineniya: V 3 t.* [Works: 3 t.]. Moskva: Mysl. (in Russian)
5. Mishel Monten (1992). *Opyty. Izbrannye proizvedeniya v 3-h tomah. Tom I* [Experiences. Selected works in 3 volumes. Volume I]. Moskva: Golos. (in Russian)
6. *Obraz cheloveka v zerkale gumanizma: mysliteli i pedagogi epohi Vozrozhdeniya o formirovanii lichnosti (XIV–XVII vv.)* (1999). [The image of man in the mirror of humanism: thinkers and educators of the Renaissance on the formation of personality (XIV–XVII centuries)]. Moskva: Izd-vo URAO. (in Russian)
7. Pestalocci, J. (1965). *Izbrannie pedagogicheskie prizvideniya* [Selected pedagogical ghosts]. Moskva: Prosveshenie. (in Russian)
8. Рассел Бертран (1995). *Istoriya zahidnoyi filosofiyi* [History of Western philosophy]. Kyiv. (in Ukrainian)
9. Роттердамський Еразм (1993). *Pohvala Glupoti. Domashni besidi* [Praise for Stupidity. Home conversations]. Kyiv: Osnovi. (in Ukrainian)
10. Russo Zhan-Zhak (1981). *Pedagogicheskie sochineniya. V 2-h tomah. Tom 1* [Pedagogical works]. Moskva: Pedagogika. (in Russian)
11. Хом'як Мар'ян (30.08.2019). «Наука нехай буде для дітей забавою» ["Let science be fun for children"]. *Zbruc*. Available at: <https://zbruc.eu/node/91731> (accessed: 01.05.2020).
12. Якоб Буркхардт (1996). *Kultura Vozrozhdeniya v Italii* [Renaissance Culture in Italy]. Moskva: Yurist. (in Russian)
13. «De arte gymnastica». Available at: <https://warburg.sas.ac.uk/pdf/dck30b2973154.pdf> (accessed: 01.05.2020).
14. Demirel, D.H., & Yildiran, I. (2013). The Philosophy of Physical Education and Sport from Ancient Times to the Enlightenment. *European Journal of Educational Research*, no. 2(4), pp. 191–202.
15. Guts Muths J. (1970). *Gymnastics for Youth: Johann Christoph Friedrich Guts Muths and His Gymnastik Für Die Jugend*. Brown Reprints.
16. Leonard, F. (1923). *A Guide to the History of Physical Education*. Philadelphia and New York: Lea & Febiger.
17. Leonard, F. Eugene (1915). *Pioneers of modern physical training*. 2d ed., rev. and enl. New York [etc.]. Association Press.